

ŽELJKO HOLJEVAC

*Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb*

Izlaganje na znanstvenom skupu

UDK 355:316.3(497.5)(091)

177(497.5)(091)

Krize, sukobi i solidarnost u hrvatskoj povijesti (Uvodno izlaganje, Peti kongres hrvatskih povjesničara, Zadar 2016.)

Gospođe i gospodo, profesori i studenti, gosti i uzvanici, kolegice i kolege!

Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi, glavna tema našega Kongresa, nisu ni izdaleka jedini mogući pristup hrvatskoj povijesti. Ali to nipošto ne znači da hrvatska povijest nije u mnogo čemu i povijest raznovrsnih poremećaja, konflikata i uzajamnosti. Utoliko je i povjesničarsko posredovanje spoznaja o kušnjama, lomovima i humanim izgledima na kritički i komunikativan način nezaobilazan doprinos nijansiranom razumijevanju prošle stvarnosti u zemlji slojevite i turbulentne egzistencije na križištu širih geografskih i povijesnih cjelina. Već su stari Grci i Rimljani na različite načine djelovali na prve poznate narode na prostoru današnje Hrvatske, bilo da su trgovali bilo da su ratovali s njima. Slavensko-avarski prodori i dolazak Hrvata na izmaku stare povijesti i u praskozorje srednjega vijeka pomeli su krizom uzdrmani kasnoantički svijet. „I neko vrijeme ratujući jedni s drugima nadjačaju Hrvati i jedne od Avara pokolju, a ostale prisile, da im se pokore“, opisao je Konstantin Porfirogenet traumatu migracijskih kriza u djelu *O upravljanju carstvom*. Promjene u organizaciji života i razvojni obzori starohrvatske države u vrtlogu između europskoga Istoka i Zapada, praćeni poletima za nekih narodnih vladara i uzmicanjima za pojedinih njihovih nasljednika, završili su smjenom dinastija i sporazumnim ulaskom u višestoljetni savez s Ugarskom.

Slabljenje kraljevske vlasti i jačanje hrvatskih velikaša, borbe za jadransku obalu, sporovi oko izbora biskupâ i različiti drugi crkveni prijepori, tatarska provala i njezine posljedice, uspon bibrirskih Šubića do dinastičke vlasti i slom njihove moći obilježili su povijest Hrvatske u zajednici s Ugarskom u kontekstu vladavine Arpadovića i Anžuvina u razvijenom srednjem vijeku. Porođajne muke pratile su oblikovanje dalmatinskih komuna, koje su podvajali sukobi između patricijata i pučana zbog staleških razlika. Istodobno su poticaji poput jačanja pravnog sustava u komunalnim društvima, bratovština i hospita kao izrazâ blagotvorne solidarnosti i oblikâ dobročinstava prema marginaliziranim i isključenim ljudima kapilarno integrirali gradske prostore i kao zajednice solidarnosti. Crna smrt i protudvorski pokret u 14. stoljeću nagovijestili su

kasnosrednjovjekovnu krizu, a silovit prodor ratobornih Osmanlija u Europu prouzročio političko rasulo i trojnu podjelu Hrvatske između Carigrada, Beča i Venecije. „I tada počеше cviliti rodilje i udovice mnoge te mnogi drugi“, zapisao je pop Martinac na kraju glagoljaškog časoslova za katoličke redovnike u Novom u Vinodolu poslije Krbavske bitke. Dezintegracijski procesi 16. stoljeća prouzročili su demografske poremećaje i migracije poput selidbi Hrvata i Vlaha, izazvali zastoje u razvoju gospodarstva i socijalne napetosti poput buna i otpora pučana i kmetova, potaknuli katoličku vjersku ekskluzivnost i crkvenu uniju kao reakciju na protestantizam i pravoslavlje, ali i stvorili zajedništvo u kriznoj borbi za goli opstanak na postupno oblikovanom i izdvojenom obrambenom „predziđu“ zvanom Vojna krajina. „Mi učinismo što se moglo učiniti, ali dalje već ne možemo opstati bez vaše pomoći jer smo posve iznemogli“, pozivao je knez Bernardin Frankopan ili Frankapan njemačke staleže na solidarnost u tjeskobnom govoru u Nürnbergu 1522. godine.

To dramatično razdoblje hrvatske povijesti, koje polihistor Pavao Ritter Vitezović naslovom *Plorantis Croatiae saecula duo* slikovito označava kao „dva stoljeća hrvatskoga plača“, nije samo pridonijelo širenju hrvatskoga imena do Drave i slavonskoga imena istočno od požeških gora. Ono je začelo i razvojne razlike među hrvatskim krajevima u rasponu od dubrovačkog sjaja do vojnokrajiške barbarizacije. Za vrijeme presudne ugroze i obrane na dodirnom prostoru podijeljenog i sukobljenog kršćanstva i islama sastali su se na saboru u Brucku na Muri odbori unutarnjih austrijskih pokrajina i habsburških nasljednih zemalja Štajerske, Kranjske i Koroške. Zabrinuti za vlastitu sigurnost, solidarno su odlučili pružiti financijsku i logističku potporu Hrvatskoj i Slavonskoj krajini, preuzevši ujedno upravljanje obrambenim poslovima preko Dvorskog ratnog vijeća u Grazu.

Poslije likvidacije magnatskoga otpora habsburškome apsolutizmu hrvatski je prostor u velikom ratu za oslobođenje potkraj 17. stoljeća „oživio“ u obliku današnje „potkove“. „Mi živimo u strašnoj pogibelji jer se neprijatelj u sve većem broju skuplja u Gradiški, pak se čuje da svim silama o tome radi da carsku vojsku protjera“, pisao je fra Luka Ibrišimović, vođa oslobodilačkog pokreta u Slavoniji. Prodor austrijske vojske u unutrašnjost Balkana i njezino povlačenje izazvali su korjenite promjene u demografskoj strukturi stanovništva u Slavoniji, Lici i Dalmaciji. Istodobno su visok stupanj senzibilnosti i stalna aktiviranost obrambenih mehanizama zbog dugotrajne sučeljenosti s ratnom opasnošću stvarali povoljne uvjete za oblikovanje graničnih stavova i povremene provale društvenih napetosti u krajiškim bunama i drugim nemirima. Mir u Srijemskim Karlovcima 1699. odredio je nove granice, a nestabilna podaništva na habsburško-mletačko-osmanskom imperijalnom višegraničju multiplicirala su višestruku identitetsku slojevitost. Ne čudi stoga da je Balthasar Hacquet potkraj 18. stoljeća poznao na fragmentiranome hrvatskom prostoru Hrvate, uz koje je ravnopravno bilježio Istrane, Liburne, Morlake, Uskoke, Ličane, Dalmatince, Slavonce i druge krajevno ili statusno prepoznatljive partikularne zajednice.

Nakon više od dva stoljeća gotovo stalnih nadmetanja s Osmanlijama, ne računajući prirodne nepogode poput poplava Drave i kataklizme poput velikog potresa u Dubrovniku 1667. godine, prosvijećene reforme Marije Terezije i Josipa II. uvele su hrvatske zemlje u sklopu Habsburške Monarhije u novo doba. Iako su prvi koraci modernizacije u hrvatskim krajevima bili nepotpuni i neravnomjerni, postupnim širenjem obrazovanja i novih shvaćanja ranije otvoreni i rušilački konflikti polako su se institucionalizirali i birokratizirali. „Otkako su ljudi u ratovima vidjeli različite zemlje i dali se na čitanje različitih knjiga, obrazovanost se od nekoliko godina povećala, no običaji i ćudorednost vrlo su pali“, zabilježio je grof Adam Oršić. Sukob starog i novog odrazio se i u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća. Tako je Matija Antun Relković iz današnjeg Davora u svojem *Satiru* oštro krizitirao „turske škole“, tj. loše običaje kod Slavonaca („I u svetac i u poslendane / Oni šeću pak još lindovane“). Istodobno je Mateša Antun Kuhačević iz Senja u nekim svojim stihovima „narikovao“ nad sudbinom rodnoga grada jer su njegovi sugrađani sve više davali prednost trgovini pred tradicionalnim junaštvom („Namesto oružja sidro cinu nosi / Koji sidra nima kot za Boga prosi“).

Iako se poslije vojničkog i političkog sloma jozefinizma čvrće povezalo s Ugarskom, hrvatsko je plemstvo na tragu Pragmatičke sankcije ustrajavalo na municipalnoj zasebnosti. „Kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone“, izjavio je 1790. hrvatski ban Ivan Erdődy u Ugarskom saboru. Nakon što su Francuzi ušli u Veneciju i dokinuli dubrovačku samostalnost, a Ilirske pokrajine poslije pada Napoleona dospjele pod habsburšku upravu, hrvatske zemlje našle su se u vrijeme oblikovanja modernih nacija u procjepu između austrijskog centralizma i mađarske prevlasti. Sraz dvaju oprečnih pristupa i koncepcija, naime mađarske asimilacijske unifikacije i hrvatske preporodne emancipacije s osloncem na slavensku uzajamnost, unio je u javni život oštru polarizaciju i političke sukobe poput „srpanjskih žrtava“, a na vrhuncu krize 1848. prekinuti su odnosi s mađarskom vladom i poveljen rat protiv nje. „Glavna je naša namjera slobodnim narodom u slobodnom austrijskom carstvu biti“, očitovali su narodni zastupnici u Hrvatskom saboru. Od toga nije bilo ništa, ali su revolucionarna previranja nagovijestila strukturne promjene koje su učinile budućnost nepredvidivom sa stajališta prethodno proživljenih iskustava: dok su zemljišno rasterećenje još pratili sukobi između seljaka i vlastelina oko šuma, dolazak željeznice potaknuo je industrijalizaciju, a reforme u vrijeme „bana pučanina“ Ivana Mažuranića i povratak Vojne krajine pod bansku vlast ubrzali su put prema hrvatskome građanskom društvu i dali potporu izgradnji nacije.

Jedan od rezultata oslobođenja seljaka bilo je slabljenje seoske zajednice utemeljene na kolektivnom odlučivanju o poslovima i kontroli resursa na selu kao uporištu latentnih pobuna koje su bile jedno od obilježja seoske stvarnosti tijekom srednjega i ranoga novoga vijeka. Istodobno su jednakost pred zakonom i komunikacijska delokalizacija, upućujući ljude iz svih društvenih slojeva i različitih sredina jedne na druge znatno više i učestalije nego ikada prije, stvarale bitne pretpostavke za njihovo pouzdanije međusobno povezivanje i masovnije uzajamno zblizavanje, neovisno o društvenim razlikama i postojećim pokrajinskim i državnim granicama. Utoliko je i nacija kao zajednica

svih pripadnika jednoga naroda iz svih društvenih slojeva i svih krajeva u kojima oni žive postala stožernom legitimacijskom razinom na kojoj su se u uvjetima ograničene nagodbene autonomije počele umrežavati različite reformske vizije i modernizacijske strategije. Ujedno su obiteljske, rođačke i prijateljske veze, zbog promjenjivih i formaliziranih odnosa u građanskom društvu, postale znatno izraženije kao solidaran oblik uzajamne pomoći, ne isključujući sasvim različite nesuglasice i prepirke unutar obitelji i među srođnicima. Izdiferencirala se i participacija u javnom djelovanju s razumijevanjem i spremnošću da se pomogne drugomu, što se očitovalo npr. u solidarnom zbrinjavanju izbjeglica iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Istočne krize.

Gospodarska i socijalna kriza potkraj 19. stoljeća, koja je u hrvatskim krajevima trajala 20-ak godina, stvarala je u kombinaciji s političkom ovisnošću o austrijskoj i ugarskoj vladi povoljnu klimu za česte nesporzume, iseljavanje u prekomorske zemlje i povremene provale akumuliranih napetosti. One su se naročito očitovale u nemirima i pokretima 1883. i 1903. godine, kao i u prosvjednom spaljivanju mađarske zastave u Zagrebu. Unatoč pristicima Khuenove autokratske vladavine, iz perspektive pravaške oporbe, došlo je do gospodarskog i kulturnog napretka, a hrvatska nacionalna misao uspješno se širila i izvan granica „trojedne kraljevine“. Ona se artikulirala u suradnji i oprekama s „drugima“, npr. u tenzijama između Hrvata i Talijana na Lošinj s obzirom na glagoljicu i staroslavenski jezik u liturgiji. Austro-Ugarska je bila uređena i uljuđena europska država, ali je habsburški dualizam bio zapreka za političko sjedinjenje hrvatskih zemalja i teritorijalno povezivanje moderne hrvatske nacije. Stoga je među Hrvatima u kontekstu krize dualizma i sloma politike „novog kursa“ odnosno hrvatsko-srpske suradnje početkom 20. stoljeća bilo sve više onih koji su smatrali da se hrvatsko pitanje ne može riješiti u Dvojnoj Monarhiji i da „trojedna kraljevina“ treba potražiti svoju budućnost izvan crno-žute podunavske zajednice, iako je patriotska lojalnost mnogih Hrvata višestoljetnoj habsburškoj kruni još bila prilično živa.

Kriza međunarodnih odnosa, tek prividno zasjenjena blještavim desetljećima mira i građanskoga napretka potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, prethodila je Prvom svjetskom ratu, najvećoj od svih katastrofa koje su dotad zadesile ljudski rod i sukobu kakvog nije bilo od postanka svijeta. Osim što je brojne žitelje hrvatskih zemalja odveo na udaljena bojišta, s kojih se mnogi nisu vratili živi ili su se vratili kao invalidi, rat je potaknuo humanitarne i karitativne djelatnosti sa željom da se pomogne stradalnicima. Bio je to oblik solidarnosti koji se nadovezivao na solidarno prikupljanje financijske i materijalne pomoći za stradalnike prethodnih Balkanskih ratova. Dok su hrvatski vojnici u austro-ugarskim postrojbama krvarili na stranim bojištima, progoni, preseljenja, ratni zajmovi, skupoća, rekvizicije, lihvarjenje i ostale nevolje zadesile su civilno stanovništvo na poljskim i drugim radovima u pozadini. Angažmani u zbrinjavanju gladne djece, prepadi vojnih bjegunaca, španjolska gripa, pobune i nemiri u vihoru rata isprepleli su se s raskrižjima državnoga položaja i političkih perspektiva koje su se svodile na izbor između parcelacije Hrvatske i sporazumnog ujedinjenja sa Srbijom na podlozi

južnoslavenske ideje, što su od početka pratile nedoumice oko davanja prednosti federalizmu ili centralizmu u ustroju buduće zajedničke države.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije nazvana Kraljevinom Jugoslavijom, bila je rezultat južnoslavenske ideje i cijena za izbjegnuto podjelu hrvatskih zemalja nakon Prvoga svjetskog rata. Ali nova država nije zaživjela kao ravnopravna zajednica južnoslavenskih naroda nego kao neka vrsta proširene Srbije, koja se prije nestanka u Drugom svjetskom ratu kolebala između ograničenog parlamentarizma i kraljeve diktature i u kojoj nije bilo riješeno nacionalno pitanje, poglavito hrvatsko. Prvi izrazi nezadovoljstva na hrvatskom tlu javili su se zbog batinanja, poreznih opterećenja, markiranja novčanica, zamjene novca i obilježavanja stoke. Političke borbe za preustroj postojeće države u uvjetima ograničenog parlamentarizma produbile su političku krizu, unatoč solidarnom traženju putova za suradnju Hrvata i Srba, a bilo je i drugih poremećaja poput previranja u hrvatskom katolicizmu, krize braka u međuraću i slično. Unitaristička diktatura u kombinaciji sa svjetskom gospodarskom krizom i projektom kulturne integracije zaoštrila je hrvatsko pitanje i to u okolnostima sloma hrvatskoga kapitala i u situaciji u kojoj čak $\frac{3}{4}$ Hrvata nije imalo vlastitog kreveta, kako je pisao Rudolf Bičanić. Zahtijevajući radikalno rješavanje hrvatskoga pitanja, ustaški je pokret uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske u Drugom svjetskom ratu kao najsureovijem oružanom sukobu u povijesti čovječanstva promovirao ideju hrvatske državnosti koja je u prvoj Jugoslaviji bila potisnuta do neprepoznatljivosti i prividno oživljena u Banovini Hrvatskoj. Istodobno je antifašistički pokret u otporu fašizmu afirmirao ideju slobode koje u totalitarnoj NDH s rasnim zakonima i koncentracijskim logorima nije bilo u potrebnoj mjeri ni za Hrvate, a kamoli za nacionalne manjine koje su se solidarizirale s Hrvatima u borbi za narodno oslobođenje.

Poslije pobjede u ratu komunisti su obračunima, konfiskacijama, sudskim procesima poput npr. suđenja zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu, nacionalizacijom i drugim mjerama osigurali svoju vlast u obnovljenoj Jugoslaviji. Ona je prošla razvojni put od države ustrojene prema sovjetskom modelu preko pokušaja gospodarskih i društvenih reformi nakon sukoba Tito-Staljin i uvođenja samoupravljanja do „šutnje“ poslije sloma „proljećarskog“ otpora komunističkoj vladavini. Unatoč razrađenom samoupravljanju i udruženom radu u gospodarskim subjektima, određenim oblicima konfederalizma u ustroju savezne vlasti i deklarativno zajamčenim pravima i slobodama „radnih ljudi i građana“, druga Jugoslavija nije bila pluralna građanska demokracija nego partijska država koja je počivala na ideološkom dogmatizmu i sveobuhvatnoj ulozi komunista u upravljanju višenacionalnom zajednicom, planskom usmjeravanju gospodarstva, praksama oblikovanja socijalističkoga čovjeka i otporu demokratizaciji. Na kraju je izbila gospodarska i politička kriza koja je rastrojila i urušila temelje državnog i društvenog ustroja, što je dovelo do obnove građanskoga pluralizma, raspada druge Jugoslavije, osamostaljenja Hrvatske u Domovinskom ratu i njezina ulaska u euroatlantske integracije prije nekoliko godina.

Istraživanje kriza, sukobâ i solidarnosti, osobito tijekom suvremenosti u kojoj je ljudski rod u samo jednoj generaciji dosegao neslućene stvaralačke uzlete i za to vrijeme jedva preživio strahovite ponore devastirajućih nevolja s globalnim epicentrom u dva svjetska rata, nezahvalan je posao, naročito u hrvatskoj zbilji. Kako uopće izaći na kraj s epohom bogatom lomovima i rješenjima od kojih je svako sljedeće bilo negacija prethodnog, pri čemu i spoznaje do kojih se dolazi mogu imati realna uporišta čak i onda kada se međusobno isključuju. U društvu u kojem svjesno ili nesvjesno dolaze do izražaja oprečna stajališta o pojedinim temama iz suvremene povijesti održivo rješenje može ponuditi jedino akademska povijesna znanost. I to ona koja je onkraj bilo kakva senzacionalizma i aktivizma duboko svjesna da je istina zbog prirodne ograničenosti ljudskih uvida samo naizgled definitivno dosežna i da je prošla stvarnost u svim svojim pojavnim oblicima sve samo ne jednoznačna i pravocrtna. Zaključujući ovaj mali presjek kriza, sukobâ i solidarnosti u hrvatskoj povijesti sa željom da naš Kongres pomogne u njihovu rasvjetljavanju, zahvaljujem na pozornosti.